

KISS NOÉMI

ELISMERÉSPOLITIKA A KÁDÁR-KORBAN ÍRÓSZEREPEK ÉS KÜLFÖLDI JELENLÉT A 70-ES ÉS 80-AS ÉVEKBEN

RECOGNITION POLITICS IN THE KÁDÁR ERA. WRITING ROLES AND FOREIGN PRESENCE IN THE 1970s AND 1980s

Absztrakt

A magyar irodalom nyugati fogadtatása a háború utáni időszakban igen vegyes volt, azt az állami műfordítás-politika határozta meg a Kádár-korban. A vasfüggöny és a fal leomlása után a magyar szerzők, regények és esszék különösen keresettek lettek a német ajkú országokban. Ebben az időszakban volt egy sikeres magyar díszvendégség a Frankfurti Könyvvásáron (1999), Kertész Imre Nobel-díja és Szabó Magda *Az ajtó* című regényének amerikai sikere. Konrád György „Antipolitika” című, külföldön széles körben olvasott és elemzett művének gondolatai egy teljesen depolitizált művészeti környezetet vázolnak fel, azonban ez a nézet ma már nem tartható sem az ellenkultúráról, sem a rendszerváltás kori irodalomról.

Kulcsszavak: *antipolitika, államszocialista irodalom, műfordítás, női írók*

Abstract

The Western reception of Hungarian literature in the post-war period was very varied. Political emigration, state policy on literary translation, books, and publishers were supported by the diaspora. After the fall of the Iron Curtain and the fall of the Wall, Hungarian authors, novels, and essays became particularly sought in German-speaking countries. This period saw the successful Hungarian Guest of Honour at the Frankfurt Book Fair (1999), Imre Kertész's Nobel Prize and the unexpected success of Magda Szabó's novel *The Door* in the Anglo-Saxon world. The ideas of György Konrád's „Antipolitics”,

which has been widely read and analysed abroad, originated in and have had an impact on an artistic environment that has been completely depoliticised. However, this view can no longer be held today regarding either the counterculture or the literature of the era of the regime change.

Keywords: *anti-politics, state socialist literature, literary translation, female writers*

Konrád György fogalma volt az 1980-as években a rendszerváltó ellenzék egyik legfontosabb attitűdjét is meghatározó kifejezés, az antipolitika. Konrád, aki később a Berliini Művészeti Akadémia elnöke lett 1997-ben, több előadásban és esszében fejti ki az író antipolitikus viselkedéséről szóló nézeteit, melyeket először 1982-es, Csobánkán jegyzett írásában vetett papírra. Most ezekből szeretnék előljáróban idézni: „az írónak nincs szüksége a politikára és a politikusra, és semmilyen szervezetre”, „szabaduljon meg tőlük, legyen autonóm”.¹ Ezt a két premisszát aztán részletesebben is kifejti:

Az antipolitika elcsodálkozás, az ember furcsának, groteszknek, sőt képtelennek tartja a dolgokat. Felismeri, hogy áldozat és nem akar az lenni. Nem szeret más emberektől életre-halálra függeni. Nem bízza életét a politikusokra, visszaveszi a nyelvét és a filozófiáját tőlük. A regényírónak nincsen szüksége külügyminiszterre; ha nem gátolják meg ebben, képes arra, hogy kifejezze magát. Nincsen szüksége hadseregre sem, amióta az esztét tudja, meg van szállva. Az antipolitika legitimációja se több, se kevesebb, mint a regényírásé. Nem a politikus beszél, nem a politológus, nem a szakmabeli, ellenkezőleg, egy cinikus és dilléttáns utópista. Nem olyan ember, aki valamilyen sokaság vagy közösség nevében beszél. Nem igényli, hogy mögötte álljon a párt, az állam, a nemzet, az osztály, a korporáció, az akadémiai világ. Munkáját a maga szakállára végzi, tulajdonképpen egyedül, a magaválasztotta közegben. Nem tartozik senkinek elszámolással, személyes vállalkozás ez, önvédelem.²

¹ KONRÁD György, *Egy regényíró antipolitikája*, in Uő, *Az autonómia kísértése – Antipolitika*, Digitális Irodalmi Akadémia, https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/KONRAD/konrad00041a_kv.html (utolsó letöltés 2025. 04. 05.) A szöveghez írt jegyzet szerint az esszét saját naplójegyzeteiből írta 1982-ben, a szöveg 1984-ben jelent meg.

² Uo. 1. fejezet.

Máshol Konrád meg kifejezetten kelet-európai antipolitikáról beszél:

A vasfüggönytől keletre kidomborítják az Egyesült Államok iniciatíváit a fegyverkezési versenyben, a vasfüggönytől nyugatra természetesen a Szovjetunió iniciatíváit. Eszerint módosul az erkölcsi szenzibilitás annak megítélésében, hogy milyen típusú fegyverrendszerek minősülnek különösképpen veszélyesnek vagy erkölcsstelennek. Ha az ember meghallgat néhány adóállomást a rövid hullámsávon, hajlamos antipolitikusként elzárni a rádiót. Gyerekes bármelyik politikai elit részéről ujjal a többiekre mutatva az ártatlant játszani. Hogyan is nézze a politikai szpíkerek kollektív önszeretetét egy regényíró, aki tudja, hogy a tendenciózus, pártos irodalom rossz irodalom, nélkülozi az emberismeretet és a bölcsességet. A dualista ideológiákat, a mérges fundamentalizmusokat a regényíró torzító egyszerűsítéseknek véli. Nem legendát írunk szentekről és gonoszokról, nem is képregényt. Aki az emberi – ha tetszik a politikai – drámát regényíróként látja, aki tehát képzelete módszerében is pluralista, nem pedig dualista, az a politikára, korunk status quo-jára mély szkepszissel néz.³

Ezt a mély hitetlenséget nevezi antipolitikai tartásnak. Nem bedőlni a kollektív retorikáknak és identitásoknak. Nem meghódolni az összesség nevében hozott rezolúciók előtt. Még a többség nevében hozott rezolúciók előtt sem.

Gondolkodásában az antipolitikus semmilyen emberi intézményhez nem a priori, nem föltétel nélkül és nem hitszerű elkötelezettséggel lojális. Konrád szerint az antipolitika mindig az áldozat nézőpontja a társadalomban. Csakhogy az áldozat nem akar áldozat lenni. Nem is akarja kézbe venni a hatalmat. Van saját mestersége, amelyet szívesen folytat, azt akarja, hogy békén hagyják. Ez lenne az író maga.

Konrád az antipolitika fogalmánál kidomborítja a hidegháborús felosztást, ahol Közép-Európa a nagyhatalmak között kerül el, részben a nyugati jogállam ellenében lesz valaki antipolitikus. Ez persze nagyrészt a Kádár-kor írófelfogását örökíti tovább: az író mint politikus, közösségi alkotó, „osztályharcos”, ekképpen kezelte őt a Kádár-rendszer. Amennyiben antipolitikus, akkor is politizál, hisz az antipolitika nem depolitizáltságot jelent.

Konrád fogalma többször félreérthető, és a rendszerváltás után sem tud érvényesülni maradéktalanul a magyar irodalmi életben és intézményrendszerben. Mindkettő kifejezetten átpolitizált, aszimmetrikus és kirekesztő marad.

De menjünk vissza a Kádár-korba: hogyan nézett ki az írók/írónők politizálása az 1970-es és majd az 1980-as években?

³ *Uo.*16. fejezet

Írók az elismeréspolitikában

A kor írói közül Galgóczi Erzsébet kifejezetten politikus alkat volt, évtizedeken át tagja az (egyetlen és párthű) Írószövetség elnökségének, majd az 1980-as évektől az MSZMP országgyűlési képviselője lett, ekkor írja meg *Vidravas* című regényét, mely mindmáig legolvasottabb műve és a Rákosi- és a Kádár-kor politikai kritikája.⁴ 1978-ban Szabó Magda és Galgóczi Erzsébet Kossuth-díjat vettek át Aczél Györgytől, Nemes Nagy Ágnes pedig ekkoriban eljutott Amerikába az Iowa-íróprogram keretében, amelyet egy kifejezetten hidegháborús kétoldali állami egyezmény tett lehetővé. Erről az időszakról szól később, halála után kiadott műve, az *Amerikai napló*.⁵ Nemes Nagy Ágnes is megkapta a kor legmagasabb irodalmi kitüntetését, 1983-ban Kossuth-díjat vett át, ő is kifejezetten politikus író lesz, és sokat vitázik a Magyar Televízióban a rendszerváltás éveiben, bár korábban a passzív politizálás és az újholdas rezisztencia híve volt.

Nemes Nagy Ágnes, Szabó Magda és Galgóczi Erzsébet a Kádár-kor azon írói lesznek, akiknek állami támogatással eljutnak a műveik külföldre, közülük Szabó Magda kifejezetten sikeres lesz francia, angol és német területen. Nemes Nagy Ágnes a kor világirodalmának ismerője, esszéista, nagy hatású gondolkodó, aki a Kádár-korban végig külföldi írók, kifejezetten nyugatosok fordításával és elemzésével foglalkozik. A nyugati befogadás és a külföldi sikeresség valamiképpen mindig kanonizáltsági fokmérő. Női írók esetében ez különösen fontos, hiszen a hazai kanonizálásban hátrányból indulnak.

Hidegháború és irodalom a Kádár-korban

Az, hogy kik és mely művek jutnak el nyugatra a 70-es, 80-as vagy akár a 90-es években, a rendszerváltás után az irodalmi kánon politikája alapján érthető meg. Az irodalmi élet szerepei és szereplői között folytonosság (is) van, az írói szembenállás és ellenállás (passzív?) fogalma csak vágy marad, és teljesen felszámolódik a 2000-es évekre: ma a díjak, a fordítások és a magyar irodalom kánonja újra politikai kérdés. Ilyen fogalmakkal operálunk: népi író, baloldali író, liberális, konzervatív, fiatal, női író stb. Míg az antipolitika (látszólag) Lukács irodalomfogalmával és a kádári írószerep fogalmával szembemegy (hiszen elfogadja a „forradalmi” írószerep, a szocialista író elutasítását), addig eközben Konrád György egy új politikai és társadalmi attitűdöt hív életre: az író bekerül a parlamentbe, új

⁴ Kiss Noémi, *Utazás a vasfüggönyön túlra. Írók és szerepek a Kádár-korban. Nemes Nagy Ágnes, Szabó Magda, Galgóczi Erzsébet, Polcz Elaine és Janikovszky Éva az elismeréspolitikai hálójában*, Eger, Líceum Kiadó, 2024, <https://publikacio.uni-eszterhazy.hu/8294/> (utolsó letöltés 2025. 07. 30.).

⁵ Kiss Noémi, *Utazás...* 11–20.

pártok tagja lesz, és az állami művészeti rendszer és a díjak újra a politikai hovatartozás alapján osztódnak. Erről szeretnék most részletesebben írni Kertész Imre és Szabó Magda nyugatra jutása és műveik erős nyugati kanonizációja kapcsán. Mind a ketten az utóbbi két évtized legtöbbet olvasott írói lettek az angolszász, a német és a francia irodalomban is. Számtalan díjat és elismerést kaptak.

Szabó Magda és Kertész Imre egyaránt jelentős nemzetközi kontextusba került a rendszerváltás (1989) utáni időszakban. De míg Kertész ismertségének feltétele az irodalmi rendszer alapos (intézményi és esztétikai) változása, Szabó Magda esetében a Kádár-kor irodalmi intézményei bőven biztosították a sikert, az 1970-es évektől kezdve folyamatosan fordítják és kiadják műveit Nyugaton. Galgóczi Erzsébet újrakiadása teljesen megszűnt, külföldön nem adják ki műveit a rendszerváltás után. Nemes Nagy Ágnes (Kertészhez Imréhez hasonlóan) a rendszerváltás után kap külföldön nagyobb figyelmet. Csak egy példa, versei megjelentek 2022-ben németül, és komoly fogadtatásban részesültek.⁶ Kiemelkedő jelentősége van annak, ha a magyar költészet külföldön ilyen figyelmet kap.

A rendszerváltás előtt az Artisjus ügynöksége állami művészetként terjeszti az irodalmi alkotásokat, ők ellenőrzik és cenzúrázzák, kit milyen nyelven adhatnak ki. A Kulturális Kapcsolatok Intézete (KKI) felelős az írók külföldre utaztatásáért. Látjuk Nemes Nagy Ágnes esetében, hogy közvetlenül Aczél György miniszter alá tartozott az írók kiutaztatása (a KKI egésze), külföldi tartózkodásuk engedélyezése be volt csatornázva a politikusokhoz és a politikai döntésekhez. Szabó Magda és Nemes Nagy Ágnes mindketten kiutazhattak Amerikába,⁷ éppen abban az évtizedben (1970-es évek), amikor a Magvető Kiadó hamis, antiszemita vádakkal visszautasítja a *Sorstalanság* kiadását.⁸

Ezek az intézmények és lektoraik cenzori és felülvizsgálati szerepet tölthetnek be. Az Artisjus lektori hálózatot mozdított, közvetlen kapcsolata volt a központból irányított Művelődési Minisztériummal, kiadókkal, szerkesztőkkel, megbízható író-káderekkel. A két író, Kertész Imre és Szabó Magda német recepciója megváltozott 1990 után, új intézmények, alapítványok, egy-egy személyhez köthető perszonális központok (a Rowohlt Verlag, a Suhrkamp Verlag, a Berlin Verlag lektorai) jöttek létre, kifejezetten demokratizálódó

⁶ Kiss Noémi, *Utazás...* 19. Ágnes NEMES NAGY, *Mein Hirn: ein See*, Urs Engeler Editor, Holderbank, 2022. Übersetzer: Orsolya KALÁSZ, Christian FILIPS. Recenzió: Tom SCHULZ, *Im Menschen stecken das Raubtier und die Verletzlichkeit zugleich*, Die ungarische Dichterin Ágnes Nemes Nagy hat ein grosses lyrisches Werk hinterlassen. Darin dachte sie über die Daseinsbedingungen in der Diktatur nach, *Neue Zürcher Zeitung*, 2023. 05. 24. <https://www.nzz.ch/feuilleton/im-menschen-steckt-das-raubtier-und-die-verletzlichkeit-zugleich-ld.1738791> (Utolsó letöltés 2024. 01. 24.)

⁷ Kiss Noémi, *Utazás...* 11.

⁸ Kertész 1973. május 9-én fejezte be a regényt. A kéziratot beadta a Magvető Könyvkiadóhoz. Válaszlevelükben elutasították a kiadást, olyan esztétikai indokokkal, mint a részvétlen főhős és furcsa ítélezések, erkölcsitalpazat-nélküliség és ügyetlen nyelvezet. A *Sorstalanság*ot végül a Szépirodalmi Könyvkiadó adta ki 1975-ben. Nemzetközi és világirodalmi sikere majd harminc évet váratott magára.

irodalmi programokkal, és kifejezetten keresettek lesznek ebben a változásokkal teli időszakban új közép-európai szerzők. A műfordítás támogatási rendszere is megváltozik. A Német Művészeti Akadémia szerepe megnő Berlin újraegyesítésével. Sokáig Konrád György az elnöke (1997–2003), ami külön reflektorfénybe állítja a kortárs magyar irodalmat.⁹

Az írói szerepek radikálisan megváltoznak tehát: az antipolitikus író¹⁰ részben újra aktív (nem közvetlen, inkább közvetett) politikai szereplővé válik – egy plurális, szabadabb rendszerben.

Szabó Magda 1989 előtt kap nagy figyelmet, Nagy Péter, Király István és Aczél György külön támogatását élvezi.¹¹ Irodalompolitikailag jóval elfogadottabb, mint Kertész, aki teljesen visszahúzódva él, elismerések nélkül, és 1990-ben kilép az Írószövetségből, majd visszalép, és végleg kilép az ún. Csoóri-ügy hatására.¹² 1994-ben Tutzing városában Kurucz Gyula antiszemita vádakat fogalmaz meg Kertész ellen egy fellépése alkalmával, és ettől az eseménytől kezdődően gyakorlatilag folyamatosan nagy politikai és sajtóvisszhangja lesz az író német szerepléseinek. 1996-ban jelenik meg Christina Viragh (újra)fordításában a *Sorstalanság*,¹³ amely hatalmas sikert arat. Felkerül a német gimnáziumok olvasmánylistájára, Kertész Imre számtalan díjat kap külföldön, végül Nobel-díjban részesül (2002). Szabó Magda valamivel ezután kap Femina-díjat (2003, Párizs), *Az ajtó* (2015) című művének angol fordítása pedig a New York Times bestsellerlistájának mindenkori toplistáján szerepel.

Különös egybeesése a felszabadulásnak és az újbóli összeomlásnak ez az időszak, ahogy Kertész Imre írja.¹⁴ Csakhogy Kertész sorsának alakulása itt épp Szabó Magda pályafutásának fonákja: ami az ő korábban zárt, szűkre szabott életében az elismerést

⁹ KRUSOVSKY DÉNES, „Berlin a mi Párizsunk – hogy lettek magyar tagjai a Berli Művészeti Akadémiának?”, *Magyar Narancs*, 2022. április 17. Online elérés: <https://magyarnarancs.hu/interaktiv/berlin-a-mi-parizsunk-hogy-lettek-magyar-tagjai-a-berlini-muveszeti-akademianak-247951> (Utolsó letöltés: 2022. 07. 31.)

¹⁰ KONRÁD György, „Antipolitika az irodalomban?”, *Jelenkor*, 49. évf. 2. szám, (2006): 194–202.

¹¹ Szabó Magda nagyon jó viszonyt ápolt Aczél Györggyel és a kádári kultúrpolitikával. Egyszerre akarta, vágyta a kapcsolatot, és ki is szolgáltatta magát neki. „Az írónő megvásárlására valóban nem volt szükség: férje, Szobotka Tibor biztatását-támogatását maga mögött tudva ő maga jelentkezett, hogy karrierje érdekében felkínálja szolgálatait a hatalom felsőbb köreinek. Az előbbivel szorosan összefügg a másik alapvető különbség Illyés és Szabó Magda között. A fennmaradt dokumentumok alapján úgy tűnik: míg a szövetségi politika irányítóinak nagyobb szüksége volt Illyésre, mint fordítva, addig *Az őz* írójának egész karrierje – tulajdonképpen második pályakezdése – függött a felsőbb körök kegyeinek elnyerésétől.” SOLTÉSZ Márton, *A semlegeség illúziója. Közelítések az Aczél György-Szabó Magda vonalhoz*, Batthyány Lajos Alapítvány Ösztöndíjprogram, 2020/2021. https://bla.hu/wp-content/uploads/2021/06/Soltesz-Marton_A-semlegesseg-illuzioja-1.pdf (Utolsó letöltés 2024. 01. 24.)

¹² Csoóri Sándor Hitel folyóiratbeli folytatásos írása 1990-ben nagy visszhangot váltott ki és komoly, jogos kritikát, illetve megosztotta az akkoriban legfontosabbnak számító irodalmi szervezetet, a Magyar Írószövetséget (CSOÓRI Sándor, „Nappali hold (2)”, *Hitel*, 1990. szeptember 5, 4–7). Csoóri több tucat pályatársa válasszal tiltakozott. Az esszé megjelenése után két héttel először Gergely Ágnes lépett ki az Írószövetségből, aztán Kertész Imre, Fenákel Judit, Bárdos Pál és Vámos Miklós. A szövetségből nem, de az elnökségből és a választmányból kilépett Mészöly Miklós és Csoóri Sándor, a választmányból pedig Balassa Péter. Lásd erről: CSOÓRI Sándor, *Nappali hold*, Püski, Bp., 1991.

¹³ Imre KERTÉSZ, *Roman eines Schichsallosen*, Rowohlt Verlag, Ford. Christina VIRAGH, Hamburg, 1996.

¹⁴ KERTÉSZ Imre, *Haldimann-levelek*, Budapest, Magvető Kiadó, 2010, 13. (Keltetés: 1990. február 16.)

és a csillogást (utazásokat, felolvasásokat, díjakat) hozza, az Szabó Magdánál épp az ellenkezőjét jelenti, 1989 után egy ideig számára bezárulnak a kapuk. Erről rendszeresen panaszkodik Haldimann Évának írt leveleiben. Már nem őt viszik Frankfurtba, nem adják ki az új könyveit, és a külföldi honoráriumok is apadnak. Haldimann Éva hiába kínálja fel szorgalmasan recenzióit, nem kérnek tőle írást németül a magyar írónőről. Haldimann Éva írt a *Sorstalanság* kivételességéről 1977-ben, és ő fedezte fel a nyugati olvasó számára Szabó Magdát. A *Freskót* 1960-ban olvasta el, később ő maga fordította németre a *Katalin utcát* (1970) – ekkor találkozott először Szabó Magdával. Mészöly Miklóst és Németh Lászlót is sokszor emlegeti mint számára kivételes hatású írókat. A Kertésszel való levelezésből tudni, hogy váratlanul mellőzni kezdik a svájci lapnál. 1994-ben arról panaszkodik az írónak, hogy megcsonkítják, átírják/átíratják a cikkeit, és aztán már nem kérik ki a véleményét. Kertész megrökönyödik, de „elegáns” válasszal szolgál: „Nagyon szeretném, ha nem úgy lenne, ahogy írja, hogy lehetetlennek látja ott a további cikkírást. De ha így van, gondolom, bármelyik rangos német lap feuilleton-ja boldog lenne, ha megtisztelné írásaival. Nem szabad abbahagynia.”¹⁵

Szabó Magda az ünnepléséről éppoly erővel számol be, mint az 1989 után bekövetkező totális magányáról. Depressziós évek, visszavonultság, magárahagyottság, ami töretlenül jelen van mindkettőjük írásaiban. Kertész Imre felszabadulásként, majd különutasként éli meg a rendszerváltást, sikere lesz; Szabó Magda pedig egészen másként reagál a változás éveire: már nem tudja működtetni a megszokott szerepeit, kapcsolatai megszakadnak, érvényesülésének bevett intézményi útjai lezárulnak.

Mígnem a *Für Elise* meghozza a vágyott sikert. 2004 januárjában vagyunk, így ír barátjának: „Kumacsom! Hitted volna, hogy ilyen évet zárok? Az ország változatlanul a *Für Elise* mámorában él, *Ajtót* kincsért se kapsz a boltokban, a riadt média naponta új Szabó-műsört sugároz, az újságírókat Párizs is küldi, akik sose szerettek, most már legszívesebben meg is harapnának: sose kapott magyar író francia kitüntetést”.¹⁶ A sorokból pontosan látszik, hogy működik a korban szerző és intézmény viszonya, milyenek a perszonális kapcsolatok, hogyan születnek a díjak, és hogy milyen hatással van ez a rendszer és kanonizáció egy író érzelmi világára. Az előző évben nyerte el a francia Femina-díjat.

Az áradozás, a túlzó hiúság és az önbecsülő dicsekvés csak részben játék. Szabó Magda életéből, sorsából és a Kádár-rendszer irodalmi világából érthető meg, milyen kivételezett és sikeres volt, máskor pedig a sebzett ember teljes mellőzöttségét, sebeit látjuk. Szabó Magda épp örülne a túlvilágról, hogy az iskolai kortárs irodalom része lett, évente érettségi tétel. Az utóbbi években több jelentős tanulmánykötet született életművéről, miközben

¹⁵ SZABÓ Magda, *Drága Kumacs! Levelek Haldimann Évának*, Budapest, Európa Kiadó, 2010, 94. (Keltetés: 1994. március 31.)

¹⁶ Uo., 452.

évtizedeken át a lektúr könnyed kategóriájában tárgyalták (Németh G. Béla és Kabdebó Lóránt elemezte műveit).¹⁷

Ma már tudjuk, hogy túlságosan kiszolgáltta Aczél György irodalmi ízlését. De nem ez ragadja meg igazán a lényegét, az okok között lehet az is, hogy a női szerzőnek a mai napig sokkal kétesebb pozíció jut a konzervatív akadémiai kánonban, a tantervekben, a magyarórán. Szabó Magda valódi olvasói tömegeiből él, ahogy a kortárs női szerzők nagy része. Elmaradt akadémiai, irodalomtudományos rekanonizációját egyelőre tényként állapíthatjuk meg. Az olvasók a realitás, a kánon pedig a hiány. Ez kapcsolja össze őket életük egy-egy fontos szakaszán Kertész Imrével.

Bibliográfia

- CSOÓRI Sándor, *Nappali hold*, Budapest, Püski, 1991.
- KABDEBÓ Lóránt, „Szabó Magda, az író és irodalomtörténész”, *Irodalomtörténet*, 28(78). évf. 3. szám (1997): 335–343.
- KELEMEN Pál – MÁRJÁNOVICS Diána, „Haldimann and Co – Mészöly Miklós és az 1967-es bécsi írótalálkozó”, *MŰÚT*, 2022, április 28. Online elérés: <http://www.muut.hu/archivum/38296> (2024. 01. 24.)
- KERTÉSZ Imre, *Haldimann-levelek*, Budapest, Magvető Kiadó, 2010.
- KERTÉSZ, Imre, *Roman eines Schichsallosen*, Rowohlt Verlag, Ford. Christina VIRAGH, Hamburg, 1996.
- KISS Noémi, *Utazás a vasfüggönyön túlra. Írónők és szerepek a Kádár-korban. Nemes Nagy Ágnes, Szabó Magda, Galgóczi Erzsébet, Polcz Alaine és Janikowszky Éva az elismeréspolitikai hálójában*, Eger, Líceum Kiadó, 2024. <https://publikacio.uni-eszterhazy.hu/8294/> (utolsó letöltés 2025. 07. 30.).
- KONRÁD György, „Antipolitika az irodalomban?” *Jelenkor*, 49. évf. 2. szám, (2006): 194–202.
- KONRÁD György, Antipolitika, in Uő, *Az autonómia kísértése – Antipolitika*, Digitális Irodalmi Akadémia, https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/KONRAD/konrad00041a_kv.html [2025. 04. 05.]

¹⁷ Vö. Szabó Magda 80 éves, *Irodalomtörténet*, 28(78). évf. 3. szám (1997); valamint: *Kitáruló ajtók: Tanulmányok Szabó Magda műveiről*, szerk. KÖRÖMI Gabriella – KUSPER Judit, Eger, Líceum Kiadó, 2018.; *Szabó Magda száz éve*, szerk. V. GILBERT Edit – SOLTÉSZ Márton, Budapest, Orpheusz Kiadó, 2019.; „*Nekem is csak maszkjaim voltak*”: *Tanulmányok Szabó Magda életművéről*, szerk. MURZSA Tímea – PAPP Ágnes Klára, Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2023.

- Kitáruló ajtók: Tanulmányok Szabó Magda műveiről*, szerk. KÖRÖMI Gabriella és KUSPER Judit, Eger, Líceum Kiadó, 2018.
- „*Nekem is csak maszkjaim voltak*”: Tanulmányok Szabó Magda életművéről, szerk. MURZSA Tímea és PAPP Ágnes Klára, Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2023.
- NEMES NAGY, Ágnes, *Mein Hirn: ein See*, trad. Orsolya KALÁSZ, Christian FILIPS, Urs Engeler Editor, Holderbank, 2022.
- NÉMETH G. Béla, „Az ötvenes évekről, 1956-ról, a »konszolidációról« – 69-ben” *Irodalomtörténet* 27(78). évf. 3. szám (1997): 353–358.
- SCHULZ, Tom, „Im Menschen stecken das Raubtier und die Verletzlichkeit zugleich, Die ungarische Dichterin Ágnes Nemes Nagy hat ein grosses lyrisches Werk hinterlassen. Darin dachte sie über die Daseinsbedingungen in der Diktatur nach”, *Neue Zürcher Zeitung*, 2023. 5. 24.
- SOLTÉSZ Márton, *A semlegesség illúziója. Közelítések az Aczél György–Szabó Magda vonalhoz*, Batthyány Lajos Alapítvány Ösztöndíjprogram, 2020/2021. https://bla.hu/wp-content/uploads/2021/06/Soltesz-Martont_A-semlegesseg-illuzioja-1.pdf (Utolsó letöltés 2024. 01. 24.)
- Szabó Magda száz éve*, szerk. V. GILBERT Edit és SOLTÉSZ Márton, Budapest, Orpheusz Kiadó, 2019.
- SZABÓ Magda, *Drága Kumacs! Levelek Haldimann Évának*, közread. HALDIMANN Éva, Európa, Budapest, 2022.